

В. П. Русак, д.ф.н., дацэнт

(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры НАН Беларусі, г. Мінск)

БЕЛАРУСКАЕ АКАННЕ НА КАРТАХ АГУЛЬНАСЛАВЯНСКАГА ЛІНГВІСТЫЧНАГА АТЛАСА

Агульнаславянскі лінгвістычны атлас (далей – АЛА) – гэта буйнейшы праект у гісторыі сусветнай лінгвагеаграфіі, у стварэнні дыялекталагічных атласаў новага пакалення – атласаў шматлікіх моў славянскага свету. У сучаснай лінгвістычнай літаратуры АЛА займае важнае месца. Ён прадстаўляе багацейшы матэрыял для дакладнага вызначэння фанетыка-граматычных і лексіка-словаўтваральных адметнасцей сучасных славянскіх дыялектаў, адкрываючы новыя магчымасці ў вывучэнні мінулага і сучаснага стану славянскага кантынуума. У выдадзеных тамах Атласа (зараз іх 16) адлюстравана мнагамерная панарама разнастайных адносін паміж славянскімі мовамі народаў Славіі, якая дазваляе выявіць не толькі арэальныя сувязі славянскіх дыялектаў, але і разгледзець іх у часавай рэтраспектыве.

Падобнасць паміж мовамі, агульныя моўныя працэсы і іх вынікі вызначаюць генетычную роднасць трох груп славянскіх моў – усходнеславянскіх, заходнеславянскіх, паўднёваславянскіх. А таксама ўстанавіць адметныя рысы – вынік фанетычных працэсаў, якія адбываліся ў асобных дыялектных групах славянскіх моў пасля вылучэння з агульнаславянскага адзінства.

Падрыхтаваны да выдання беларускай нацыянальнай камісіяй АЛА новы том Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа фанетыка-граматычнай серыі «Рэфлексы *а» актуалізуваў зварот да апісання тэрытарыяльнай распаўсюджанасці моўнай з'явы акання. На старонках выдання ўпершыню проблема акання разглядаецца на лінгвагеаграфічным матэрыяле славянскіх дыялектаў, сабраным па адзінай праграме ў 853-х населеных пунктах, размешчаных у славянскіх краінах, Германіі, дзе функцыянуюць лужыцкія мовы, а таксама на памежных тэрыторыях з кампактным пражываннем славянскага насельніцтва. Інтэрпрэтацыя рэфлексацыі праславянскага галоснага *а на ўсёй славянскай тэрыторыі дазваляе ўзгадніць арэальнае распаўсюджанне моўнай з'явы ў просторы, часе, і ў міжмоўным узаемадзеянні. Выпуск «Рэфлексы *а» арыентаваны на паказ славянскіх дыялектных адрозненняў/ падабенстваў, якія былі

звязаны з рэфлексацыяй праславянскага галоснага [*a], чые кантынуанты маглі мяняць фаналагічны статус зыходнага элемента.

Картаграфаванне з'явы акання, якое ў абагульненым плане адлюстроўвае рэфлексацыю фанемы ў канкрэтных словаформах у тым выглядзе, як гэта прадстаўлена ў сучасных славянскіх дыялектах, садзейнічае ўстанаўленню канвергентных і дывергентных тэндэнций у развіцці моў/ дыялектаў, высвятленню ўзаемасувязей паміж імі.

Цэнтральны тэрыторыяй даследавання з'яўляецца беларуская дыялектная мова і ўсё, што адбывалася ў яе сістэме на шляху доўгага развіцця, з моманту выдзялення з праславянскага моўнага адзінства і да сучаснага стану. Для беларускіх гаворак асаблівасці рэалізацыі праславянскага галоснага *a звязаны з такімі з'явамі славянскай фанетыкі, якія вызначаюць фарміраванне і дынаміку фанетычных сістэм асобных дыялектаў. Асноўныя тыпы вакалізму ў беларускіх гаворках вызначаюцца па рэалізацыі галосных у першым пераднаціскім складзе. Галосныя іншых ненаціскных складоў не даюць такой разнастайнасці тыпаў вакалізму. Асноўныя тыпы ненаціскнога вакалізму вызначаюцца ў залежнасці ад тых змен, якія адбываюцца з галоснымі няверхняга пад'ёму [a], [o], [e]. Сістэма ненаціскнога вакалізму пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у беларускіх гаворках харектарызуецца асноўнымі тыпамі вымаўлення – аканнем і оканнем. Сучасным беларускім гаворкам уласцівы два асноўныя тыпы акання – дысімілятыўнае і недысімілятыўнае, з рознымі варыянтамі вымаўлення пры іх узаемадзеянні.

Адрозненне паміж саставам галосных, якія выступаюць у складзе пад націскам і ў ненаціскных складах, у сучасных гаворках можа быць абумоўлена толькі фактарам месца націску. У прынцыпе, праславянскі [*a] рэканструіруецца як нелабіялізаваны галосны непярэдняга рада ніжняга пад'ёму, з якога ўтварыўся доўгі галосны [ä], а затым ва ўсходнеславянскіх мовах перад цвёрдымі зычнымі змяніўся ў [a], а перад мяккімі зычнымі ў ['a]. Пры размежаванні відаў акання/якання на беларускай тэрыторыі вызначальным з'яўляецца першы пераднаціскны склад пасля цвёрдых і мяккіх зычных, па якім устанаўліваюцца ўзгаданыя тыпы вакалізму. Ненаціскная пазіцыя садзейнічае зменам інтэнсіўнасці галоснага, яго напружанасці і, як вынік гэтага, змяненню яго артыкуляцыі. Менавіта такога роду асаблівасці сінtagматыкі *a ў першым пераднаціскім складзе вызначаюць у беларускіх гаворках два галоўныя тыпы зліцця ненаціскных галосных у пераднаціскім складзе: 1) незалежна ад таго, які галосны стаіць у наступным націскным складзе; 2) якасць

галоснага ў пераднаціскным складзе залежыць ад галоснага, які стаіць пад націскам.

Першы склад перад націскам пасля цвёрдых зычных і заднеязычных прадстаўлены ў праформах **par'rstъkъ*, **davъno*, **lapata*, **kašal'*; пасля мяккіх зычных галосны [’a] прадстаўлены ў праформах **zemja*, **nedělja*, **těnjajetъ*, **světja*, **medja*, **kamenъ*, **zajac*.

Большасці гаворак беларускай мовы ўласцівы змены па мадэлі недысімілятыўнага акання з пераднаціскным галосным [a]. Пры недысімілятыўным аканні галосны [a] у першым пераднаціскным і занаціскным складах пасля парных цвёрдых зычных і заднеязычных заўсёды супадае ў [a] незалежна ад якасці націскнога галоснага і суседніх зычных.

Устаноўленыя арэальна-лінгвістычныя заканамернасці тыпаў беларускага акання/якання дазваляюць сцвярджаць, што ў самой Беларусі яно, магчыма, пашырылася з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад, з гаворак віцебска-магілёўскага рэгіёна на паўднёва-заходнія гаворкі, якія не маюць акання ў паслянаціскных канцавых адкрытых складах, у якіх захоўваецца прынцып окання. Дысімілятыўнае яканне беларускага і віцебскага тыпаў адзначаецца і пасля цвёрдых цяпер шыпячых і *r*, адпаведна, што гэта яканне ўзнікла да ацвярдзення названых зычных, а дакладней ужо на мяжы XIII–XIV ст. Сінхранічныя факты тэрытарыяльнага пашырэння паказваюць, што аканне распаўсяуджваецца, выцясняючы оканне. Яшчэ адзін довад аб паўночна-ўсходнім паходжанні/ распаўсяуджанні беларускага акання – адсутнасць акання ў ненаціскных складах у большасці паўночнаўкраінскіх гаворак, акрамя тых раёнаў, што мяжуюць з беларускай тэрыторыяй і перанялі гэту рысу ад апошніяй, як напрыклад, у словах *pałac'*, *kam'an'a*, *zamn'e* (н.п. 403).

Прапанаваная мадэль устаноўлення арэальнай структуры праславянской мовы адпавядае вынікам даследавання: чым большая колькасць праславянскіх інавацыйных з'яў звязвае пэўную сучасную мову з усімі астатнімі славянскімі мовамі, тым бліжэй да цэнтра праславянской арэальнай структуры лакалізуваўся адпаведны ёй ідыём, і наадварот – чым менш супольных праславянскіх інавацый у пэўнай славянской мове з іншымі мовамі, тым далей ад арэальнага цэнтра размяшчаліся продкі яе сучасных носьбітаў [1].

ЛІТАРАТУРА

1. Цыхун Г. А. Выбраныя працы: беларусістыка, славістыка, арэальная лінгвістыка. Мінск, 2012. – С. 92.